

นางบุญ ปัญหาของเมื่อวาน-วันนี้และพรุ่งนี้

มาโนช ดินลานสกุล*

นางบุญ

กร ศิริวัฒโน ผู้เขียน

ปีที่พิมพ์ 2546 ISBN 974-230-922-X

หนา 159 หน้า ราคาปก 130 บาท

สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น

ในห้วงเวลาสองทศวรรษนี้วงการวรรณกรรมบ้านเรามีชื่อของนักเขียนหนุ่มใหญ่นาม “กร ศิริวัฒโน” โดดเด่นขึ้นมาในฐานะนักเขียนเรื่องสั้นฝีมือดีคนหนึ่งของกลุ่มนาคร-กลุ่มวรรณกรรมทางปักษ์ใต้ เขามีผลงานรวมเรื่องสั้นพิมพ์เผยแพร่ออกมาให้ได้อ่านกันแล้วหลายชุด อาทิ เสียงกริ่งจักรยาน หมิ่นเขียวคมหาม ของฝาก แม่น้ำสองสี เป็นต้น บนทางผ่านนั้นเขาเคยได้รับรางวัลจากผลงานเขียนหลายครั้งซึ่งพอจะรับรองฝีมือของเขาได้ระดับหนึ่ง ประการสำคัญก็คือ เขามีความต่อเนื่องและยืนยันในการทำงานเขียนและดูเหมือนว่าเขาเชื่อมั่นศรัทธางานเขียนแนวสัจนิยม

*อาจารย์ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

ในปี 2539 กร ศิริวัฒน์ มีผลงานเขียนนวนิยายเยาวชนออกมาเรื่องหนึ่งคือ อ้อมโอบ ภูเขา อาจกล่าวได้นั่นคือแบบฝึกหัดหรือการทดลองสำหรับรูปแบบนวนิยายของเขา เพราะดูเหมือนจะยังไม่ลงตัวอยู่หลายประการ เขาเองก็คงจะรับรู้อยู่แล้วอย่างชัดเจน จนเมื่อมาถึงปี 2546 นี้ นวนิยายเรื่องที่สองของเขาก็เผยโฉมออกมาในชื่อเรื่องว่า นางบุญ แต่ก็ยังคงมีท่าทีว่านี่คือการทดลองดูอีกครั้งกับประเด็นที่หนักขึ้น เพราะนวนิยายเรื่องนี้เป็นแต่เพียงนวนิยายขนาดสั้น (Novelette) เท่านั้น อย่างไรก็ตามมันมิใช่เรื่องสำคัญอะไรมากนัก นวนิยายเรื่องนี้ของเขายังคงแสดงความศรัทธาต่อสัจนิยมอย่างมั่นคง ในขณะเดียวกันเรื่องราวที่เขาสะท้อนออกมานั้นยังคงเป็นลักษณะโสภนากรรมอยู่เช่นเดิม และที่สำคัญก็คือว่า แม้เขาจะนำเสนอประเด็นปัญหาของสังคมใหญ่ แต่เขาก็ยังเลือกที่จะเสนอผ่านตัวละครที่เป็นชนชั้นล่างในชนบทหมู่บ้านของสังคมไทย แม้จะพอเข้าใจได้ว่าเพราะผู้เขียนมีชีวิตอยู่ใกล้ชิดกับผู้คนเหล่านั้น หรืออีกนัยหนึ่งอาจเป็นตัวแทนของคนชั้นล่าง ย่อมรู้เห็นและเข้าใจความรู้สึกนึกคิดของตัวละครแบบนั้นได้ดีก็ตาม แต่การนำเสนอประเด็นปัญหาบางลักษณะอย่างเช่นเรื่อง “บุญ” นี้ เขาน่าจะลองอาศัยตัวละครที่เป็นตัวแทนของสังคมใหญ่อย่างหลากหลายกว่านี้ดูบ้าง อาจจะทำให้งานเขียนของเขามีความเข้มข้นและสร้างความสะท้านสะเทือนได้มากขึ้น เพราะเชื่อว่ากร ศิริวัฒน์ เขามีฝีมือมากพอ เนื่องจากการทำบุญหรือการให้ของศาสนิกที่มีขึ้นในกิจกรรมทางศาสนาที่เขานำมาเสนอในเรื่องนางบุญ โดยอาศัยนางพุ่มหรือชีพุ่มนั้น เป็นปัญหาใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับศาสนาในสังคมไทยมานานแล้ว มันก่อตัวขึ้นมาในชั้นแรกด้วยความคิดความเชื่อและพฤติกรรมที่บริสุทธิ์ทั้งในส่วนของผู้ให้และผู้รับ แม้จะเป็นปัญหาเมื่อวิเคราะห์ตามแนวทางของพุทธ แต่ก็ยังอนุโลมได้ด้วยสิ่งที่เรียกว่าความบริสุทธิ์ที่ว่าเมื่อสังคมได้เปลี่ยนโฉมหน้าไปมากด้วยน้ำมือของการพัฒนาแผนใหม่และด้วยแรงอันเรียวกรากของกระแสทุนนิยม อนาคตของสังคมทุกภาคส่วนมีความสั่นไหว เปลี่ยนแปลง ปรับตัว ตั้งรับเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงไม่เว้นแม้แต่สถาบันหรือองค์กรทางศาสนา “บุญ” ซึ่งแต่เดิมเกิดขึ้นและดำเนินไปด้วยเจตนาที่บริสุทธิ์ ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงเช่นกัน เมื่อพิจารณาตามแนวทางปรัชญาของพุทธศาสนาแล้ว วิธีการทำ “บุญ” ในสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันจึงยังคงเป็นปัญหา และจะยังเป็นปัญหาที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

กร ศิริวัฒน์ ได้สร้างตัวละครที่ชื่อว่า พุ่มหรือชีพุ่ม ขึ้นมา เพื่อให้เป็นตัวแทนของผู้คนในสังคมที่ยังเห็นว่าการทำบุญจะบังเกิดผลได้ก็ต่อเมื่อมีความเกี่ยวข้องกับสิ่งที่เชื่อว่าเป็นศาสนาเท่านั้น ดังนั้นการทำบุญของพุ่มจึงเกิดขึ้นและเกี่ยวข้องกับสรรพสิ่งที่เชื่อว่าเป็นศาสนาตลอดเวลาไม่ว่าจะเป็นทอดกฐิน สร้างพระพุทธรูป หรือแม้แต่สร้างวัด ก็ตาม โดยผู้เขียนได้ปูพื้นฐานความเป็นมาของตัวละครตัวนี้ให้เป็นเหตุที่มีน้ำหนักมากพอที่จะต้องมุ่งเข้าหาการทำบุญอย่างเอาจริงเอาจัง นั่นคือพุ่มมีปัญหาครอบครัว หย่าร้าง เพราะนางไม่สามารถมีบุตรได้ ทำให้ผู้เป็นสามีอ้างเป็นเหตุที่จะมี

เมียใหม่ ซึ่งดูเหมือนนางก็ยอมรับสภาพที่เกิดขึ้นจริงนั้น ทว่านางมีความเชื่อซึ่งได้รับร่ำมาตั้งแต่เด็กในสังคมพื้นบ้านว่า เป็นเพราะนางทำบุญมาน้อยเกินไป จึงไม่สมหวังเรื่องบุตรเรื่องครอบครัว นอกจากนั้นผู้เขียนยังได้ให้นางซึ่งอยู่คนเดียว มีความโดดเดี่ยวมากยิ่งขึ้นเพราะความไม่ลงรอยกันของพี่น้อง สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากปัญหาเชิงโครงสร้างของสังคมที่แผ่อาณาเขตเข้าไปจนถึงหมู่บ้านตำบล ซึ่งพบเห็นและรับรู้กันอยู่ทั่วไป นั่นคือ ความล่มสลายของระบบเครือญาติ วิถีชีวิต ผู้คนที่บิดเบี้ยวไปเพราะตามไม่ทันแรงกระแทกจากการพัฒนาแผนใหม่ ระบบทุนนิยม และอีกส่วนหนึ่งเกิดจากพฤติกรรมความเชื่อของพุ่มเองที่มีต่อการทำบุญ โดยนางเชื่อว่าการทำบุญต้องเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับวัดหรือศาสนาเท่านั้น การให้ในความหมายเดียวกับการทำบุญที่มีต่อสิ่งอื่นเรื่องอื่นนั้น จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อนางได้พิจารณาแล้วเป็นครั้งเป็นรายไปเท่านั้น ซึ่งบางครั้งหาความแน่นอนไม่ได้ จึงกลายเป็นที่มาของความคลางแคลงใจจากผู้ที่อยู่ใกล้ชิดโดยเฉพาะตัวละครที่เป็นน้องชายอย่างพิน น้องสะใภ้อย่างนึมและน้องสาวอย่างไพจนนำไปสู่ความขัดแย้งในที่สุด

ถ้าจะตั้งคำถามว่า ตัวละครอย่างพุ่มหรือชีพุ่มนั้น เป็นตัวแทนของผู้คนในสังคมที่อยู่ในกระแสของความเชื่อเกี่ยวกับการทำบุญที่เป็นปัญหาตามแนวทางของศาสนาพุทธได้เพียงใด ก็อาจตอบได้ว่า ได้เพียงบางส่วน และน่าจะเป็นตัวแทนของผู้คนในสังคมเมื่อวานเสียมากกว่า เพราะสังคมในวันนี้และวันหน้า การทำบุญและความคาดหวังผลจะมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น คนที่คิดมิติเดียวอย่างพุ่มจะถูกกระทำให้เหลือน้อยลงเรื่อยๆ กล่าวคือ การทำบุญได้หันเหไปสู่สิ่งหรือเรื่องอื่นที่กว้างขวางหลากหลายมากขึ้นในรูปของการสงเคราะห์ การทำทาน และรวมทั้งการทำบุญตามแบบที่พุ่มเชื่อด้วย ทั้งนี้เนื่องจากวิกฤตศรัทธาที่มีต่อองค์กรหรือบุคลากรทางศาสนาอย่างเช่น พระอาจารย์แห่งวัดเทพอุทิศในเรื่องนั้นเป็นต้น นอกจากนั้น การทำบุญในยุคปัจจุบันและอนาคตจะกลายเป็นเครื่องมือหรือช่องทางสำหรับการสร้างภาพหรือเปลือก เพื่อเสริมบารมีหรือสถานะทางสังคม ทั้งผู้คนนอกวัดคือฆราวาสและผู้อยู่ในวัดคือพระ อย่างเช่น พระอาจารย์แห่งวัดเทพอุทิศที่กรได้สร้างขึ้นมาในเรื่องนั้นแหละและรวมทั้งผู้เกี่ยวข้องด้วย ซึ่งดูเหมือนกรก็ได้เห็นอยู่แล้วจากตัวละครที่สร้างขึ้นอย่างซีใหญ่กับนายหมักคนยาก นี่เป็นเพียงการตั้งคำถามต่อประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวละครในเรื่องสัมพันธ์กับผู้คนในสังคมเท่านั้น

ในแง่ของความเป็นเรื่องบังเอิญคดี เมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว ถือว่ากร ศิริวัฒน์ สอบผ่าน เพราะปมหรือความยุ่งยาก (Complication) ที่เกิดขึ้นของตัวละครเอกอย่าง พุ่มหรือชีพุ่ม แล้วให้เรื่องดำเนินไปหรือที่เรียกว่า การดำเนินเรื่องขึ้นไปเรื่อยๆ (rising action) นั้นกรสามารถทำได้อย่างแนบเนียน อาจจะใช้คำว่า เขาสามารถควบคุมการดำเนินเรื่องได้อย่างอยู่มือทีเดียว ไม่พบว่าจะมีตรงส่วนใดส่วนหนึ่งที่ขาดหรือเกินหรือทำให้สะดุดในขณะอ่านความสะเทือนใจได้เกิดขึ้นตั้งแต่เปิดเรื่อง เพราะผู้เขียนจงใจเปิดเผยให้เราเห็นว่านี่คือเรื่อง

โศกนาฏกรรม (tragedy) ของฟุ่ม แล้วหลังจากนั้นผู้เขียนก็ได้นำพาเราเข้าไปค้นหาสาเหตุของโศกนาฏกรรมนั้น แม้จะมีความรู้สึกที่ผู้เขียนน่าจะสร้างตัวละครเอกตัวนี้ให้มีความเป็นตัวแทนของคนในสังคมยุคนี้ได้กว้างกว่านี้ เพื่อนำเสนอประเด็นปัญหาที่สำคัญอย่างเรื่อง “การทำบุญ” ให้มีความเข้มข้นและสั่นสะเทือนได้มากกว่านี้ ดังที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น แต่นั่นก็เป็นเพียงความคาดหวัง เพราะไม่อยากจะเห็นโศกนาฏกรรมของคนชั้นล่างซ้ำซากโดยการกระทำซ้ำในวรรณกรรมแนวนี้

ความแนบเนียนที่ว่านั้น ก็คือ เราจะรู้สึกได้เลยว่าผู้เขียนเข้าไปยุ่งเกี่ยวอะไรกับเรื่องราวของตัวละครในเรื่อง และก็จริงอย่างที่ผู้เขียนกล่าวไว้ในคำนำว่า “นวนิยายเรื่อง นางบุญ นี้ข้าพเจ้ามิได้มีเจตนาจะใส่ร้ายป้ายสีหรืออคติกับใครหรือสถาบันใดทั้งสิ้น..” (คำนำ (7)) ผู้เขียนได้ปล่อยยให้ทุกเหตุการณ์เป็นเรื่องของตัวละครโดยสมบูรณ์ หากมองในแง่ร้ายสักหน่อยก็จะบอกว่าที่เป็นเช่นนี้เพราะนี่เป็นนวนิยายขนาดสั้น ผู้เขียนที่มีประสบการณ์เช่นกร ศิริวัฒน์ ใครก็ทำได้ แต่ก็ไม่ควรมองเช่นนั้นแม้ว่าอาจจะจริงก็ตาม ความจริงที่อยากจะกล่าวในที่นี้ก็คือว่า เพราะผู้เขียนรู้จักตัวละครของเขาอย่างทะลุปรุโปร่ง เข้าใจบริบททางสังคมของตัวละครอย่างชัดเจน และคุ้นชินต่อวิถีชีวิตอย่างเช่นที่เกิดขึ้นในเรื่องอย่างสนิทแน่น นี่ต่างหากคือสาเหตุที่ว่าทำไมผู้เขียนจึงสร้างเรื่องราวตัวละครได้แนบเนียนและมีความสะเทือนใจสูง แม้ว่าประเด็นที่น่าเสนอจะแตกต่างไปจากเรื่องอื่นที่เคยเขียนหรือนำเสนออยู่บ้างในเรื่องสั้น ดังนั้น แม้โดยภาพรวมเมื่ออ่านเรื่องจบลงแล้วเราพอจะคาดคะเนได้ว่าผู้เขียนมีทัศนคติหรือความคิดเห็นเช่นไร ทั้งต่อประเด็นการทำบุญต่อลักษณะของตัวละครทุกตัวที่สร้างขึ้น แต่นั่นก็เป็นคาดคะเนที่หมิ่นเหม่ต่อความผิดพลาดอยู่มาก เพราะเราต้องอาศัยประสบการณ์หลายประการด้วยกันมาเป็นเครื่องมือในการคาดคะเน อาศัยเพียงตัวเรื่องนี้อย่างเดียวเห็นจะไม่ได้ นี่คือพัฒนาการที่เห็นเด่นชัดของกร ศิริวัฒน์ เป็นพัฒนาการที่อยากจะเห็นในเรื่องแต่งทั่วไป โดยเฉพาะเรื่องแต่งของกรเรื่องต่อไปที่มีความเข้มข้นและสั่นสะเทือนสังคมมากกว่านี้

การทรมานทำบุญของตัวละครเอก คือ ฟุ่มหรือชีฟุ่ม ตั้งแต่เริ่มต้นเรื่องจนกระทั่งถึงตอนที่มอบอสังหาริมทรัพย์คือบ้านให้แก่ภักดิ์นั้น ย่อมจะเป็นเรื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีถึงศรัทธาและความเชื่อ แม้ว่าส่วนหนึ่งของการตัดสินใจดังกล่าวจะมีลักษณะประชดที่น่องอยู่บ้าง แต่มันก็ดูไร้น้ำหนักลงไปเกือบจะหมดสิ้นเมื่อพิจารณาไปถึงความมุ่งหวังตั้งใจเรื่องการทำบุญ ทั้งที่ในส่วนลึกเท่าที่สัมผัสได้เห็นว่านางก็มีใจกับพี่น้องลูกหลานอยู่เหมือนกัน แต่นางไม่เคยได้รับการตอบสนองที่เป็นคุณค่าที่ควร ยิ่งเมื่อนาง “ทบทวนเรื่องราวชีวิตที่ผ่านมาเกือบเจ็ดสิบปี คิดถึงครอบครัวที่ล้มเหลว คิดถึงปัจจุบันอันน่าเบื่อหน่ายที่แวดล้อมไปด้วยบาปนาชชนิดและคิดถึงอนาคตอันเงิบเหงาวิงเวง” (หน้า 130) นางจึงไม่มั่นใจที่จะทำอะไรเพื่อใครได้อีก นอกจากทำบุญเพื่อส่งผล

ให้ชีวิตดูดีขึ้นในชาติหน้าหรือถ้าเป็นไปได้ก็ในชาตินี้ ในเมื่อมันยังไม่บังเกิดผล นางก็ต้องทำต่อไป ด้วยคิดว่าที่ทำมานั้นมันน้อยเกินไป ในที่สุดนางก็ยอมยกทรัพย์สมบัติคือบ้านให้วัด แล้วไปบวชเป็นชีอยู่ที่วัดเสียเลยจะได้อาศัยการปฏิบัติรับใช้วัดเป็นการทำบุญอีกทางหนึ่ง นั่นเท่ากับนางมั่นใจว่าในวาระสุดท้ายของชีวิตผลบุญน่าจะสนองให้นางได้มีความสุขได้โดยไม่ต้องมีบ้านอย่างไรก็ตามเราได้เห็นว่าผู้เขียนยังมีได้ปล่อยให้พุ่มหรือชีพุ่มนี้รับใช้การนำเสนอปัญหาเรื่องการทำบุญไปแบบหละหลวม เพราะตัวละครตัวนี้ยังมีสติอยู่มาก ทุกอย่างก้าวของนางจะเต็มไปด้วยการครุ่นคิด รอบคอบ เราอาจคิดไปได้ว่าเพราะประสบการณ์บอกนางว่าความไม่แน่นอนยังมีอยู่บ้าง ดังนั้นหลังจากยกบ้านที่ดินให้วัดแล้ว “ส่วนเงินอีกจำนวนหนึ่งชีพุ่มยังเก็บอยู่ในบัญชีธนาคารของตนเพื่อไว้ใช้ในเวลาจำเป็น..”(หน้า 134)

ดังได้กล่าวแล้วว่าเราพอจะคาดเดาได้ว่าทัศนะหรือมุมมองของผู้เขียน (Author's point of view) ที่มีต่อตัวละครบางตัวในเรื่องนั้นเป็นเช่นไร แต่ผู้แต่งก็วางบทบาทตนเองได้อย่างแนบเนียนจนเราไม่มั่นใจ อย่างเช่น กรณีของพระอาจารย์แห่งวัดเทพอุทิศ เราอาจจะสังเกตได้จากถ้อยคำบางช่วง เช่น ตอนที่พุ่มจะยกบ้านที่ดินให้วัด พระอาจารย์พูดว่า “คนใจบุญจริง ๆ เท่านั้นแหละที่จะทำบุญแบบนี้ได้ เพราะการทำบุญแบบนี้ถือเป็นการเอาชีวิตมาทำบุญทีเดียว มันยิ่งใหญ่ได้บุญมหาศาลเสียละ”(หน้า 131) หรือบุคลิกบางช่วงของตัวละครดังกล่าว เช่น “พระอาจารย์หิบบของขึ้นดู เห็นจำนวนเงินคร่ำๆ แล้วก็ยิ้มพราย..”(หน้า 67) ผู้เขียนต้องการสร้างให้เป็นตัวละครสีเทา และมีส่วนอยู่อย่างมากต่อชะตากรรมของชีพุ่มในตอนท้ายๆ และน่าจะเป็นเงื่อนไขที่เป็นแรงบันดาลใจของผู้เขียนที่มีต่อประเด็นการทำบุญอยู่มากเช่นกัน เมื่อเราก็อ่านก็เห็นว่าควรจะเป็นเช่นนั้น แต่ผู้เขียนก็ไม่ได้ยึดยึดให้เราเชื่อด้วยการบอกหรือสรุปให้เห็นเด่นชัดเป็นลักษณะการนำเรื่องราวของบุคคลมาเล่าให้ฟัง ผู้อ่านคิดพิจารณาเอาเอง แม้ว่าเมื่อถึงตอนจบพระอาจารย์ให้นำชีพุ่มกลับบ้าน เพราะเห็นว่าควรจะได้มีลูกหลานว่านเครือดูแลในยามป่วยหนักดีกว่ามานอนอยู่ในวัดอย่างเดียวดาย เราก็อังไม่มั่นใจว่าจะตัดสินใจให้พระอาจารย์เป็นผู้ร้ายได้หรือไม่ เพราะเรื่องดำเนินไปโดยที่พระอาจารย์ไม่เคยรู้ว่าชีพุ่มมีปัญหาเรื่องญาติหรือไม่ ยังมีที่อยู่หรือไม่ หรือชีพุ่มมีปัญหาอะไรอยู่ในใจ ดังนั้นเราจึงเห็นว่าการกระทำนั้นคือหวังดีได้เช่นกัน และพระอาจารย์ก็อาจจะคิดเช่นนั้นจริงๆ ลักษณะทั้งหลายเหล่านี้เกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างแนบเนียน

อย่างไรก็ตาม แม้ผู้เขียนไม่ได้ทำให้เราเห็นอย่างชัดเจนว่า ตัวละครตัวใดเป็นสีดำ สีขาว หรือสีเทา แต่เราก็เชื่อหลังจากที่อ่านจบแล้วว่า ปัญหาเรื่องการทำบุญที่ผู้เขียนต้องการนำเสนอ นั้นนอกจากจะเกิดจากความเชื่อความศรัทธาที่ผิดที่ผิดทางแล้ว ยังมีใครอยู่เบื้องหลังของช่องว่างนั้นบ้าง แม้ในความเป็นเรื่องแต่งผู้เขียนจะทำได้แนบเนียนเพียงใด แต่เราก็อาจเทียบเคียงได้กับโลกแห่งความเป็นจริงว่าความคิด คำพูดและการกระทำเช่นใดบ้างที่ผู้เขียนแสดงผ่านตัวละครออกมา

เป็นลักษณะของคนสีดำหรือสีเทา และเป็นเหตุปัจจัยให้ปัญหาอันละเอียดอ่อนที่ผูกพันอยู่กับความเชื่อความศรัทธาเช่นเรื่องการทำบุญนี้มีความรุนแรงและบิดเบี้ยวมาตามลำดับตั้งแต่เมื่อวานวันนี้และมั่นใจว่าจะต้องมีต่อไปจนถึงพรุ่งนี้

กร ศิริวัฒน์ ก็คงปรารถนาที่จะให้ นางบุญ เป็นเรื่องเล่าที่แนบเนียน ไม่ใส่ร้ายป้ายสีหรืออคติกับใครหรือองค์กรใดดังที่กล่าวไว้ และก็จะประปรารถนาอีกเช่นกันที่จะให้ผู้อ่านได้รับรู้เข้าใจพิจารณาตัดสินหรืออื่นๆโดยไม่รู้สึกว่านี่คือเรื่องแต่งที่ผู้เขียนเพ่นพ่านอยู่ทุกภาคส่วนตั้งแต่ต้นจนจบ แต่ก็อยากจะกล่าวไว้ในที่นี้อีกครั้งว่า ถ้ามาถึงวันนี้ประเด็นปัญหานี้ดำเนินเรื่องด้วยชนชั้นล่าง เราอาจจะไม่ได้คำตอบต่อคำถามที่ว่าสายทางนี้เป็น “เส้นทางสายศรัทธาฤๅลุ่มหลง” ก็เป็นได้.

ความดับของไฟ หาบพบได้ที่ไฟ
ความดับของทุกข์ หาบพบได้ที่ความทุกข์
นิพพานหาพบได้ที่วิภูฏสงสาร
แต่ไม่มีใครเห็นหรือเชื่อ เลยไม่ได้หา จึงไม่พบ ฯ

พุทธทาส อินทปัญโญ